

## І. Р. ВИХОВАНЕЦЬ

### ВАРІАНТНІСТЬ І СИНОНІМІКА СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У системі мови певне синтаксичне значення звичайно об'єднує кілька одиниць, які перебувають між собою у варіантних або синонімічних відношеннях. Синтаксичні варіанти і синтаксичні синоніми, передаючи те саме синтаксичне значення, розрізняються за ступенем значеннєвої близькості. Синтаксичні в а р і а н т и — це співвідносні конструкції з абсолютно тотожним значенням. Синтаксичні синоніми, виражаючи разом з варіантами основне синтаксичне значення, вказують, крім того, на додаткові смислові відтінки.

Синтаксичні варіанти різняться продуктивністю вживання, характером лексичного оточення, а також поширенням у тих чи інших функціональних стилях української мови.

Синтаксичні варіанти, що використовуються в однакових лексичних умовах і допускають взаємозаміну без зміни змісту висловлювання, належать до факультативних варіантів. Наприклад, вільно чергуються словосполучення *чекати гостей* і *чекати на гостей*, які виступають як факультативні варіанти, тобто не залежать ні від лексичної сполучуваності, ні від стилістичного забарвлення тексту.

Варіанти синтаксичного значення можуть закріплюватися за певним функціональним стилем сучасної української мови (науковим, публіцистичним, словесно-художнім, усно-розмовним, або за діалектним мовленням). На тлі нейтрального варіанта виділяються досить виразно с т и л ь о в і варіанти, характерні для певного стилю. Тотожність синтаксичних варіантів означає або їх вільне чергування (факультативні варіанти), або їх розподіл у залежності від лексико-семантичних або стильових чинників. Синтаксичні синоніми зближуються основним синтаксичним значенням з синтаксичними варіантами, відрізняючись від останніх лише додатковими відтінками. Вираження синтаксичними синонімами додаткових смислових відтінків є вирішальним фактором для збереження їх у синтаксичній структурі сучасної української мови.

Розгляньмо детальніше функціонування синтаксичних варіантів і синтаксичних синонімів в об'єктному (при дієсловах мовлення, повідомлення, думки, пізнання, при дієсловах із значенням «піклуватися») і в інструментальному значеннях.

При дієсловах мовлення, повідомлення, думки, пізнання, при дієсловах із значенням «піклуватися» значення об'єкта виражає переважно знахідний відмінок із прийменником **про**. Дієслова, які керують цією прийменниково-відмінковою формою (*говорити, казати, співати, питати, писати, читати, радитися, домовитися, повідомити, сповіщати, доповідати, думати, міркувати, мислити, дізнатися, сперечатися, турбуватися, клопотатися, дбати, піклуватися* і под.), становлять невелику за кількістю групу. Залежні від дієслів іменники, що стоять у формі знахідного відмінка з прийменником **про**, не мають обмежень щодо їх лексичного складу (залежні іменники можуть означати будь-які конкретні і абстрактні поняття). Напр.: «Помовчавши, заговорив про плани, *про початок* учбового року» (Збанацький); «*Про* таких *чабанів* кажуть, що він природний чабан» (Гончар); «Він хотів розповісти своєму пасажирові *про* справжніх *майстрів*, які музику серця втілювали в ораторії» (Гуцало); «У свій найкращий день я думаю *про тебе*» (Павличко); «Але як *про це* написати, щоб воно дійшло до людей, сколихнуло людські серця?» (Стельмах); «*Про Володимира Перепелюка* нам не раз доводилось сперечатись» (Рильський).

У значенні об'єкта знахідний відмінок із прийменником **про** вживається також при іменниках, значеннєво співвідносних із дієсловами мовлення, повідомлення, думки, пізнання та дієсловами із значенням «піклуватися» (пор. *розповідь про героя — розповідати про героя; висловлювання про статтю — висловлюватися про статтю*): «Після ще якоїсь розповіді *про бій* мати вибачливо подивилась на Марка» (Стельмах); «Загальновідомі захоплені висловлювання *про українські думи і пісні* Гоголя і Шевченка» (Рильський).

Знахідний відмінок із прийменником **про** при зазначених групах дієслів виступає як основний, найуживаніший варіант об'єктного значення в сучасній українській мові. Він, як нейтральний з погляду стилю варіант, використовується звичайно в усіх функціональних

стилях сучасної української мови. Ця конструкція дуже поширена в сучасній українській літературній мові та в південно-східних говорах.

Об'єктне значення може бути виражене й іншими синтаксичними варіантами. При дієсловах роль факультативних варіантів виконують знахідний відмінок із прийменником **про** й орудний відмінок із прийменником **над**. Пор.: «Треба докладніше *про це* поміркувати» (Рильський); «... буркнув Гайсин, розмірковуючи *над* останніми словами Кваші» (Панч). При дієсловах типу *турбуватися, піклуватися, дбати* факультативними варіантами об'єктного значення бувають знахідний відмінок із прийменником **про** і знахідний відмінок із прийменником **за**: «А саме *про несподіваність, про оригінальність* поет наш явно клопочеться» (Рильський); «...покартав і посміявся з батьків, що *за телят* турбуються більше, ніж *за власних дітей*» (Збанацький). Факультативні варіанти використовуються в однакових лексичних умовах, допускають взаємозаміну, вільне чергування.

Стильовими варіантами об'єктного значення при дієсловах мовлення й думки, а також при іменниках з подібним значенням виступають родовий відмінок із прийменником **щодо**, родовий відмінок із прийменником **відносно**, родовий відмінок із прийменниковим сполученням **з приводу**, які усталилися здебільшого в науковому стилі і науково-публіцистичному різновиді публіцистичного стилю. Напр.: «Міркування Добролюбова *щодо збирання й вивчення* народної творчості...» (Рильський); «Єдиної думки *відносно* вікового розчленування цієї групи порід ще немає» (Веклич); «Зрештою, те саме можна сказати і *з приводу* якої завгодно *культури*» (Брайчевський). Об'єкт при дієсловах мовлення й думки має різні форми вираження в діалектах. Зокрема, при дієсловах мовлення й думки (а також при співвідносних з дієсловами іменниках) в діалектах виступають як синтаксичні варіанти знахідний відмінок із прийменником **за** та місцевий відмінок із прийменником **о (об)**. Конструкція, яка складається з прийменника **за** й знахідного відмінка іменника-об'єкта, поширена переважно в південно-західних говорах. Напр.: «Гилько спитаў *за гроши*; Він розказаў *за брата*; Йон часто думаў *за мат'ір* (волинські говірки); Спитаўс'а мене тато *за школу*; І дос'і бідний чоловік не знає *за мат'ір*» (подільські говірки). Місцевий відмінок із прийменником **о (об)** поширений у частині південно-західних говорів (здебільшого в лемківських і надсянських): «Так *о мн'і* згадають, як *о* стар'ї д'їц'ї». На конструкції «**за**+знахідний відмінок» і «**о/об**+місцевий відмінок» натрапляємо іноді в художніх стилях, що відбивають вплив діалектної стихії на мову окремих письменників або передають місцевий колорит. Напр.: «І говорив він *о* різних *знаках* небесних перед уродженням Довбуша і *о тривозі* всіх злих царів і злих духів та *о радості* людей» (Хоткевич); «І *за тебе* славно розказувала» (Гуцало); «Мені годі думати *за врятування*» (Яновський).

У розмовній мові після дієслів мовлення, думки вживається знахідний відмінок із прийменником **на** — переважно від іменників — назв живих істот: «Шухновський уже встиг наговорити і *на мене*, і *на Ковальця*» (Збанацький); «*На* безневинного чоловіка усе можна сказати» (Панч); «А ти *на мене* бозна-що думаєш...» (Яновський). Сполучення «**на**+знахідний відмінок» у системі об'єктних засобів при дієсловах мовлення, думки функціонує як синтаксичний синонім, передаючи, крім основного значення — значення об'єкта, ще й додатковий смисловий відтінок (вживається, коли треба висловити негативну думку про кого-небудь).

Більш розгалужена система синтаксичних варіантів і синонімів властива інструментальному значенню. Конструкції з інструментальним значенням (або інакше, із значенням засобу, знаряддя, орудним значенням) указують на те, що править за засіб здійснення дії, тобто на те, за допомогою чого здійснюється дія.

З-поміж варіантів інструментального значення виділяється орудний відмінок, який виступає як основний, найуживаніший і найтипівіший варіант у системі інструментальних засобів сучасної української літературної мови й діалектного мовлення. Орудний відмінок виконує роль нейтрального варіанта щодо функціональних стилів сучасної української мови. У дієслівних словосполученнях форма орудного відмінка іменників позначає широке коло предметів — конкретних речей, істот і абстрактних понять. Напр.: «А зараз Матвій нарубав

вербових кілків і сокирою вбиває їх у берег» (Стельмах); «Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево» (Гончар); «Записував чорнилом, ретельно...» (Тютюнник); «Тоді рука моя не хоче *Пером* виводити пісні» (Рильський); «Дивлячись на велетня знизу вгору і пронизуючи його гострими *очима*, вона звичайно відповідає так, що чути навіть сусідам» (Довженко); «Витяг люльку Підкова, Креснув *кременем* в крицю» (Драч).

У словосполученнях з дієсловами *кутати*, *обгортати*, *запнути*, *обвити*, *загортати*, *вмотувати* і под. орудний відмінок і знахідний відмінок із прийменником **в** виконують роль факультативних варіантів (використовуються в однакових лексичних умовах, допускають взаємозаміну без зміни змісту висловлювання). Пор.: «І небо вовняним *шарфом* Кутає шию од вітру» (Драч); «Мати, запнута найкращою своєю кашеміровою *хусткою* в бахромі, міцно поцілувала його на прощання» (Гончар); «Здалося, дитина загорнулася у *ковдру*, втиснулася головою у подушку» (Збанацький); «Вона мерзлякувато поведе плечима, кутаючись у білу вовняну *хустину*» (Гуцало); «М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова,— він їх забарвлює в лагідні *тони*» (Рильський).

Як факультативні варіанти функціонують також орудний відмінок і знахідний відмінок із прийменником **на**. Напр.: «Сам у вашому ставку переловив немало, знаю. І *волосінню*, і *забродом*. *На перемет* не везло» (Гуцало); «Я *на* власні *очі* побачив, що Іван Макарович порядна й розумна людина» (Збанацький); «*На* власні *вуха* чув і *очима* читав»,— бурмотів дід Сербиченко» (Яновський); «...*на* залізні *гачки* хапали закривавлену дівочу вроду та молодість» (Гончар); «Гака того ми прив'язали *на* два зв'язані *налигачі*» (Остап Вишня). У цих конструкціях може використовуватися як орудний відмінок, так і знахідний відмінок із прийменником **на**.

Окремі варіанти інструментального значення вживаються в різних лексичних оточеннях. Вони розподіляються залежно від семантико-лексичних особливостей головного або залежного компонентів словосполучення.

У словосполученнях із дієсловами *грати*, *дзвонити*, *сурмити*, *дудити* тощо залежний іменник має форму знахідного відмінка з прийменником **в**: «Села наді Пелом задзвонили *в* усі *дзвони*»; «Горде їхнє життя на цілий світ у срібні *сурми* сурмить» (Яновський). Знахідний із прийменником **в** уживають також у значенні засобу, за допомогою якого ведеться спостереження (*дивитися в бінокль*, *спостерігати в мікроскоп* і ін.): «А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться *в бінокль* на море...» (Яновський); «Ми його не бачимо і *в* найсильніші *мікроскопи*» (Драч).

Уживання знахідного відмінка з прийменником **за** в інструментальному значенні дуже обмежене з боку залежного іменника. Залежний іменник (назви конкретних і абстрактних предметів) означає ціну, за яку що-небудь здобувають. Напр.: «Тепер мав одного вулика, виміняного *за* дві дубові *діжечки*» (Гуцало); «Напевно, в долинян *за* *стопки солі* Він хліба виміняв і трошки жита» (Павличко); «Дід купував у Палагеївни пляшку горілки *за* *сорок копійок*» (Панч).

Значення знаряддя чи допоміжного засобу дії передає родовий відмінок із прийменником **з**. Залежні іменники типу *гвинтівка*, *рушниця*, *револьвер*, *кулемет*, *гармата* і под. виступають після дієслів із значенням «стріляти, бити»: «Тютюнник бахнув *з* *револьвера*» (Остап Вишня); «Стріляли й на нього *з* *револьвера*, ногу перебили» (Яновський); «Він би першого *з* *рушниці* застрелив, як собаку» (Коцюбинський); «Це ж по вас ударило *з* *гармати*» (Сосюра).

Місцевий відмінок із прийменником **по** виражає інструментальне значення лише в окремих конструкціях, обмежених з боку залежного іменника: *подзвонити по телефону*, *передавати по радіо*, *по телебаченню* тощо. Напр.: «Хід церемонії транслювали *по радіо*» (Гончар); «Вранці я *по радіо* про тебе, о мій друже, почув» (Тичина); «Командир стрілецької роти чортихався *по телефону* з самого ранку» (Гончар); «...розмовляв з кимось *по телефону*» (Тютюнник).

На означення посередництва особи, через яку, з допомогою якої здійснюється дія, у

сучасній українській літературній мові вживається знахідний відмінок із прийменником **через**. Цим сполукам притаманний специфічний добір лексики (назви осіб): «їхні прізвища я передав *через піонервожатого Якову Степановичу*» (Збанацький); «Та недавно перечув він *через люди*,— вірніше, вичитав у газеті, — про науково-дослідний інститут» (Рильський).

На тлі нейтральних з погляду стилю варіантів інструментального значення — орудного відмінка як основного варіанта та варіантів, зумовлених лексичними особливостями головного або залежного компонента словосполучення,— виділяються досить чітко стильові варіанти, які характерні для певного функціонального стилю сучасної української мови. У системі інструментальних засобів знахідний відмінок із прийменником **через**, конструкції «**за допомогою**+родовий відмінок» і «**шляхом** + родовий відмінок» мають виразні ознаки стильових варіантів.

Знахідний відмінок із прийменником **через** використовується звичайно в науковому стилі сучасної української літературної мови. Він краще передає допоміжну роль предмета при виконанні дії. Дієслова, що фіксуються в наукових жанрах, — це переважно дієслова з абстрактним значенням типу *замінити, позначити, виражати, визначати, знаходити, співвідносити* та ін. Напр.: «Цю величину можна виразити *через параметр* форми» (Проскура); «Лише *через* часове значення головного речення підрядне речення співвідноситься в часі з моментом мовлення» (Мельничук). Також чіткіше передають допоміжну роль предмета при виконанні дії конструкції «**за допомогою** + родовий відмінок» і «**шляхом** + родовий відмінок», які являють собою стильові варіанти інструментального значення (використовуються в науковому й публіцистичному стилях): «Насамперед йдеться про обробку зерна, яка здійснювалася *за допомогою* ротаційних жорен» (Брайчевський); «Безпосередній генетичний зв'язок... легко виявити *шляхом* зіставлення найближчих за смисловою структурою конструкцій обох типів» (Мельничук).

Крім факультативних, стильових варіантів і варіантів, зумовлених лексичними особливостями головного або залежного компонента словосполучення, інструментальне значення об'єднує конструкції, які перебувають щодо варіантів у синонімічних відношеннях.

Інструментальні сполуки «**в** + знахідний відмінок» після дієслів *брати, хапати, взяти* тощо можуть виражати відтінки просторового значення (відтінки спрямованості дії всередину предмета): «Немовля, не замислюючись, схопить у *руки* жарину» (Збанацький); «І полотнища небокраю *в білі руки* взяла весна» (Малишко); «І жовті черепа побожно брали *в руки*» (Бажан).

Знахідний відмінок із прийменником **о(об)** перебуває в синонімічних відношеннях з іншими інструментальними засобами. Пор. знахідний із прийменником **о(об)** і орудний відмінок: «Повні розчервонілі руки мати похапцем витирає *об фартух* (Гончар); «...втираючи *фартухом* оголені руки, підтюпцем почимчикувала назустріч» (Гуцало). Саме взаємодія сполуки «**о(об)**+знахідний відмінок» з орудним відмінком інструментальним дає право кваліфікувати першу як форму, що виражає інструментальне значення з просторовим відтінком. Інструментальне значення знахідного з прийменником **о(об)** розвинулося внаслідок переосмислення первинного просторового значення. Функціонуючи в інструментальному значенні, «**о(об)**+знахідний відмінок» певною мірою ще зберігає зв'язок із просторовим значенням.